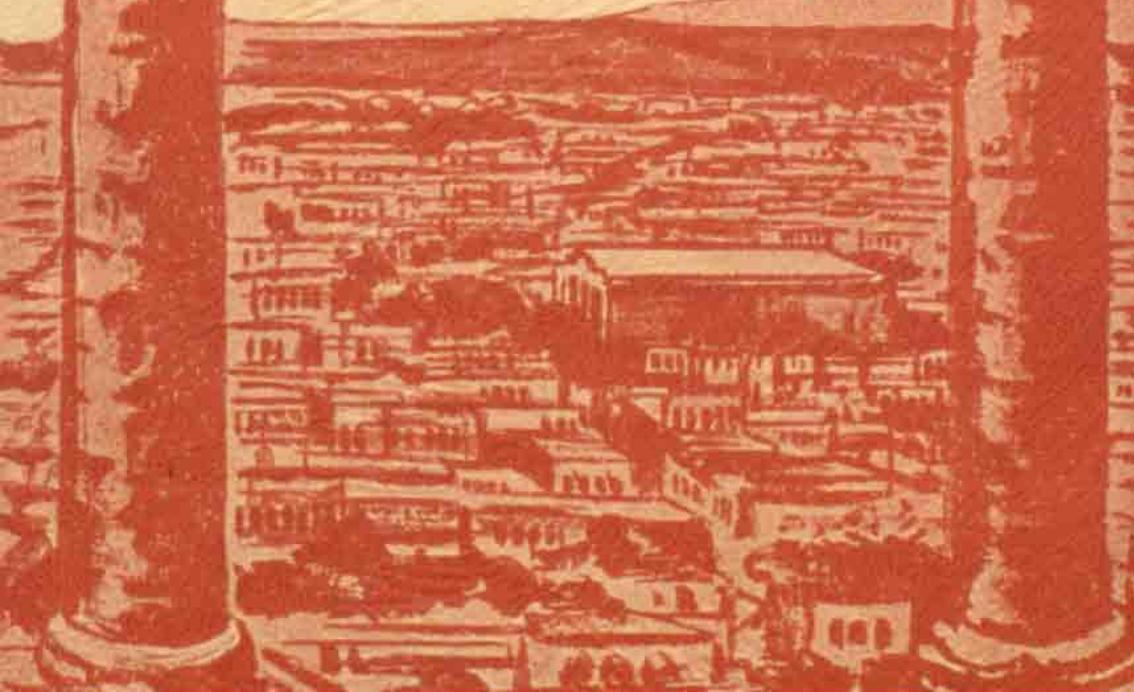

ԴԻԹԵՎԱԶՆԱԿԱՆ
ՈՒՂԳԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅՈՐՈՒԽՆԵՐԸ

**ԴՐԱՅԱՋԱՆԱԿ
ՈՒՐՑՎԱԾ
ԵՒ ԻՐ
ԲԱՅՈՐՈՒՄԸ**

Աշխատաժիրեց՝
ԱՐԱՄ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

**ՊԵՅՐՈՒԹ
1955**

ՏՊԱՐԱՆ «ԱՏԼԱՆ»

ՔԱՐԻՒՄԵՆԵՐՈՒ ՓՈՂՈՑ

ՊԵՏՐՈՎԻՑ

X
166676

ՔԼԻՉԵՆԵՐՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ
ՑՈՎՑԱԽԱԵՍ ԺԱՄԿՈՅՑԱՆԻ

Հոգիստիք Խորհրդական պարզաւութեան
բարութագրային յաջապահութեան
29/6/65.

Համար Գալիքի հայտ

Դաշտի վ. Արքայաց 13. Պ 1785

Եղանակ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ

g. d.

ԵՒ

ՈՒՐՅԱՑԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒ

ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԸ

ՎԵՐԱՊՐՈՊ, ՈՒՐՅԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՈՎ,

ԵՒ ԻԲՐԵՒ ԵՐԱԽՏԻՔ

ԿԸ ՆՈՒԻՐՈՒԻ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻԴԻ ԲՈԼՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ

ԵՒ ԶՈՀԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Վերջին տարիներու բնբացին, արտասահմանի մեջ հրատարակուած գրեւրու շարքին կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն յուշապատումները: Պատմական ազգագրական եւ լեզուաբանական խնդիրներու պարզաբանման ու զարգացման համար այնքան քանկազին այս հրատարակութիւններու շարքին, ահա կօւզայ աւելնայու նաեւ Ուրֆայի պատմութեան նուիրուած գիրք մը:

Մերձաւոր Արեւելյի այս պատմական ժաղաքը հոչակաւոր եղած է, քէ՛ իր փորուկայոյզ անցեալով եւ քէ հայկականու թեամբ: Այս իրողութիւնը բնիքեցողները դիւրաւ պիտի կրնան հաստատել, եթէ ուսի ուսով հետեւին գրի բոլոր բաժիններուն:

Ուրֆայի շրջանը նախ եղած է մարդկութեան ծննդավայրը: Եթէ այս վարկածք առասպելներու շարքին դասենք, անուրանալի կը մնայ սակայն, հնագոյն դարերուն մեջ անոր կողմէ ժաղակրթութիւն ստեղծուած բլլայր պարագան: Բազմաթիւ պատմաբաններ, այս իրողութեան մասին ունին իրենց վկայութիւնները:

Ուրֆան նաեւ եղած է Տրիստոնեութեան առաջին օրրանը: Աբգար Ն.-ի եւ Ս. Դաստարակի աւանդութեան մէջէն՝ իբրև պատմական իրողութիւն կը ներկայանայ Տրիստոսի առաքեալներէն Ս. Թադէոսի Ուրֆա այցելութիւնը եւ այնեղ աշխարհի հնագոյն եկեղեցիին հիմնադրութիւնը՝ անոր իսկ ձեռքով:

Արեւելեան եկեղեցիներու առաջին սուրբերը, նզնաւորները, տեսաբանները եւ ռահվիրանները ապրած են Ուրֆայի մեջ եւ իրենց նահատակութեամբ Տրիստոնեական զաղափարականին նամբան են հարբած:

Ինչպէս այս գրքին պատմական մասը ցոյց կօւտայ, հայ եկեղեցականութեան մեծագոյն դէմքերը, Խորենացին մինչեւ Շնորհալին, Ուրֆային բաղադ են իրենց զօրծերուն համար անհրաժեշտ ատադր: Խսկ հայ գրերու գիւտին կապակցութիւնը Ուրֆայի հետ, այլեւս փաստուած պատմական իրողութիւն մըն է, ինչպէս կը վկայէ նաեւ մեր դպրութեան վարպետներէն՝ Անառնեան:

Երրորդ դարեն մինչեւ միջին դարերու շրջանը, Ուրֆայի մէջ գոյութիւն ունեցող Աստուածաբանական դպրոցը, նոխ գրադարանները, դեպի այդ բաղադք կը բերէին ուսանողներ, գիտնականներ եւ աստուածաբաններ՝ Արեւելիի երկիրներէն, եզիպտոսէն եւ նոյնիսկ Հռոմէն ու բիւգանդիինեն:

Հայոց Մեծն Տիգրան արքային մինչեւ Արտաւեսի թռոնները, պարբերաբար իշխած են Ուրֆայի վրայ, իսկ միջին դարերէն մինչեւ Օսմանցիներու յայտնութեան շրջանը, բազմաթիւ հայ իշխաններ եւ զօրականներ իրենց տիրապետութիւնը հաստատած են անոր ամրակուռ բերդերուն վրայ:

Իբրեւ հարուստ եւ բարեբեր հողամաս մը, ինչպէս նաեւ իբրեւ աշխարհագրական հանգոյց, Ուրֆան եղած է պատերազմներու եւ հերոսական մահառումներու տեւական քատերաբեմ մը: Եւ ինչ որ եականն է, այս բաղադին դարաւոր պատմութեան իւրաքանչիւր շրջանը շարունակ կապուած մնացած է հայութեան անունին եւ իր վրայ կրած է անոր կնիքը:

Այս պատմական իրողութիւնները ամբողջութեամբ պատկերացուած պիտի գտնենք այս գրքի առաջին մասին մէջ, գրուած՝ Աբրահամ Տինյ. Արեւեանի կողմէ, որուն ձգած զօրծի արժէին զնահատումը կը ձգենք լիբերցողին:

Ըստնք միայն այսեանը, որ գիւտ մը եղաւ՝ ասկէ 60 տարի առաջ նահատակուած ուրֆացի այս տաղանդաւոր պատմաբանի ձեռագիրներուն երեւան բերուիլը: Երէ մեր հրատարակութիւնը չըլլար, Ո՞վ գիտէ ինչ նակատագիր պիտի սահմանուէր անոնց:

Գրքի պատմական այս բաժինը լրիւ դարձնելու համար, խրմբագրութիւնը կարգով դասաւորած է այն բոլոր պատմական դէմքերը, որոնք Ուրֆայի ծնունդ ըլլալով, հին օրերէն մինչեւ ԺԹ. դար ծառայած են մեր ժողովուրդին ու դարձած համազգային արժէք:

Ժամանակագրական կարգը պահելով, հնարաւոր եղած է կազմել նաեւ 1860-էն 1895-ի միջեւ գտնուող շրջանը: Ասիկս կը պարտինք ուրֆացի բղբակիցներու, որոնք, Պոլիս եւ Երուսաղէմ հրատարակուած բերքերուն մէջ տուած են՝ այդ օրերուն Ուրֆայի մէջ գոյութիւն ունեցող ազգային շարժումներուն լրիւ պատկերը:

Գրքին երկրորդ զյուխը յատկացուած է 1895-ի դեպքերուն, որոնք արձանագրուած են երեք բանկագին վկայութիւններով. առաջինը գրուած է դեպքերէն անմիջապէս վերջ՝ Կարապետ Քիլենեանի կողմէն եւ փոքր տետրակով մը հրատարակուած 1904-ին, Պուլկարիոյ մեջ: Երկրորդը՝ նկարագրութիւն մըն է, գրուած Ուրժայի առաքելատիպ միսիոնարութիւնի՝ միս Շարբդի կողմէն, իսկ երրորդը՝ տեղեկագիր մը՝ 1896-ին տրուած բրիտանական փոխ հիւպատոս ձ. Հ. Փիցմորիսէն՝ իր կառավարութեան: Ասոնց Վրայ աւելցուցած ենք դարձեալ ուրիշ ականատեսներու վկայութիւններ: Այս կերպով գրքի այս բաժինը եղած է ամբողջական:

Տեղին է տեսել, որ 1895-ի դեպքերը Ուրժայի մեջ կը ներկայանան իբրև 40 օրուան հերոսամարտ մը. այս կերպով Ուրժան կը զատուի համիտեան համատարած սպանդէն ու ցոյց կը տրուի մեր ժողովուրդի հերոսական դիմազգիծը: Կարեւոր բաժին մը յատկացուցած ենք նաև Ուրժայի մեջ հաստատուած Ամերիկեան եւ Գերմանական միսիոնարութեանց գործունեութեան: Ասոնք, 1895-ի դեպքերէն վերջ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցին մեր ժողովուրդին: Այդ օսար հաստատութեանց վարիչները, Ուրժայի հայութեան ուժեղ նկարագրէն ազդուելով, կատարելապէս հայացած եին: Այս պարագան փաստական տուեալներով ի յայտ կուզայ գրքին մեջ:

1895-ին 1908ի միջիւ տարածուող տրջանը նկարագրուած է 150 կօերու մեջ. բնիքեցողը պիտի տեսնէ, թէ ինչպէս Ուրժացին փախանակ դեպքերէն ազդուելով լիլու իր ծննդավայրը, աւելի մոլեռանգութեամբ կը կապուի իր օնախին եւ կարճ ժամանակի մեջ իր վերերը դարմանելով, ազգային կեանքը կը դնէ բնականոն վիճակի մեջ:

Գրքի այս գլուխին մեջ զետեղուած են նաև դեմքերը ուրժացի այն յեղափոխականներուն, որոնք մեր ազգային ազատագրական ժարժման մեջ անուանի դարձած են իրենց նաջութեամբ եւ հերոսական վախճանով:

Այս բաժինն էն վերջ, մասնաւոր հոգածութեամբ տուած ենք Ուրժայի եւ Կարմունի տեղագրութիւնը, ազգագրութիւնը եւ ժողովրդական բանահիւսութիւնը: Վասահ ենք, որ այս բաժինը առանձին հետաքրքրութիւն մը պիտի ներկայացնէ շատերու նրէ մեր բանասէրները անոր մեջ պիտի փետուն ուսումնասիրութեան նիւթեր, մեր հայրենակիցներն ալ անով պիտի ապրին ամբողջ անցեալ մը, պիտի վերանորոգուին եւ իրենց զաւակներուն փոխանցեն հայրենի յիշատակները:

Ուրֆայի պատմութեան նոր ժշգանք կը սկսի հինգերորդ զյուխով: Կ'ակնարկենք 1908-ին 1915-ի միջեւ զենուած տարիներուն, այն է՝ ներկայիս ապրող հին սերունդին Երիտասարդութեան ժշգանք և լ միջին սերունդին պատանեկութիւնը յիշեցնող տարիները:

1908-ի Օսմ. սահմանադրութիւնը առիթ տուաւ, որ Ուրֆան յարաբերութեան մեջ մտնել դուրսի աշխարհին հետ, զիտակցի մասնաւոր կերպով ուսումնական մարզի վրայ իր յետամնացութեան եւ լծուի ստեղծագործ աշխատանքի: Ու ահա կը տեսնենք վերելքը, որ անհաւատալի բափով մը եւ կարճ ժամանակի բնբացէին աննանաչելի կը դարձնէ ազգային եւ կրական հաստատութիւնները:

Այս ժշգանք եւս, գրէին մեջ կը գրաւէ կարեւոր բաժին մը: Լուսանկարչական հարազատութեամբ տրուած են Երիտասարդական շարժումները, կուսակցութիւններու կեանքը, Ուրֆայի բեմին կազմակերպումը եւ այս վերելքին կապուած դեմքներուն արժելք:

Այս բուականներուն է որ, ազգային զարթօնքի այս մրնօլորտին մեջ հասակ կը նետեն Ուրֆայի ապազոյ հերոսները: Սերմերը կը նետաւին, որպէսզի արագօրէն հասուննալով՝ պատրաստ ըլլան 1915-ի հունձին համար:

Ու վերջապէս կը հասնինք Ուրֆայի պատմութեան ամենեն շեղ բուականին՝ 1915-ին, երբ մեր հայրենակիցները իրենց դիւցազնական խոյանեներով պիտի փրկէին ցեղին պատիւր ու գրաւէին հայոց պատմութեան գեղեցկագօյն էջերեն մեկը:

Ուրֆայի հերոսամարտը առանձին գրքով մը տուած էինք 1933 ին: Անոր զտած զերմ բնդունելութիւնը բարմ է բոլորին յիշողութեան մեջ: Այս գործը վերամշակուելով, կրկին լոյս կը տեսնե ներկայ հաստօրին մեջ: Բայց այսքանով չենք գոհացած: Ուրֆայի հերոսամարտը այս անզամ իր մեջ ունի նաեւ ականատեսներու վկայութիւններ: Այնպէս որ գործը, թէ ծաւալով եւ թէ արծենով կրկնապատկուած ձեւով կը ներկայանայ մեզի:

Մաւալի տեսակետով, գրէին ամենեն բնդարձակ բաժինը՝ 272 էջ գրաւող այս վեցերորդ գլուխը իր մեջ կը պարունակէ նաեւ ներոսամարտին յաջորդող դեպքերը, վերապրողներուն մղած մասնակի կոիւները, հաւաքական անձնասպանութիւնները, կախաղանները, բանտային կեանքը, օսար ականատեսներու վկայութիւնները, բուրքերու խոստովանութիւնները, եւայլն:

Վերջին մասին մեջ տուած է Ուրֆայի տիտանական հերոսին՝ Մկրտչի Նօրնեղբայրեանի կեանքը եւ այլ հերոսներու ու նահատակներու դեմքները: Այս բաժինը կը փակուի Ուրֆայի հերոսամարտին եւ հերոսներուն նուիրուած ներբողականներով:

Կը հասնինք գրքի եօթներորդ գլուխին, որուն կազմութիւնը իսկական տառապանք մը եղաւ մեզի համար: Կոռւէն վերջ տար գաղթականութեան պատմութիւնը՝ իր արիւնու մանրամասնութիւններով, իսկապէս որ հոգեմաս զօրծ մըն էր. սեփական մարմնի վրայ սուր դանակով վերքի մը փորուելուն պէս բան մը: Անհրաժեշտ էր սակայն մեր տալիք տուրք յիշատակին անոնց, որոնի Ռազզայի եւ Տէր Զօրի անապատներուն մէջ ցեղին խաչը կրեցին իրենց ուսերուն վրայ:

Այս գլուխին մէջ դրուած են նաև Առաջին Ընդհանուր Պատերազմի ընթացքին թրքական որբանոցներուն մէջ ծուարած մեր փոթիկներուն ոդիսականը, վերապրողներուն կեանքը պատսպարաններու եւ Ուրֆայի շրջակայ աշիրէններուն մէջ, թրքական բանակներու մէջ գտնուող մեր հայրենակիցներուն մահու եւ կենաց պայմառը, ու պատմութիւնը այն արշաւանքին, որ կատարեցին Ուրֆացիները Դամասկոսէն Ազապա:

Միւս ժամանակագրական կարգին հետեւելով կը հասնին 1918-ի զինադադարը: Թօւրքիոյ զանազան կողմերը ցրուած ու հրաւածով ազատուած Ուրֆացիներ, կը տապեն Հայկա հասնիլ, ու երբ անզիացիցները ու ապա Ֆրանսացիները Ուրֆա կը մտնեն, մեր հայրենակիցներն ալ կը հետեւին անոնց, ժամ առաջ հասնելու համար իրենց ծննդապայրը:

Հայութեան յօյսերու իրականացման շրջանն է: Կը բուի բօյորին, որ այլեւս մեր դարաւոր թշնամին պիտի բաւէ իր մեղքերը եւ մեր ժողովուրդը տէր պիտի դառնայ իր իրաւունքներուն: Եւ սակայն, ուստով վրայ կը հասնի յուսախարսութիւնը: Մեծ պետութիւններու աւանդական հակամարտութիւններէն օգտուելով, քուրքերը կը ձեռնարկեն էկմալական շարժման, ասոր ալիքները կը հասնին նաև Ուրֆա եւ վերապրողները կը կեցնեն նոր վանզի մը առջեւ:

1920-ին տեղի կ'ունենան Ուրֆայի փետրուարեան Ֆրանքեւթուրք կոփիւները, որոնց ընթացին մեր հայրենակիցները կրկին ի յայտ կը բերեն առնական կեցուածք մը եւ երկու ամիս շարժունակ իրենց դիրքերուն մէջ ամրացած, կուրծք կութան քուրքերու բոյորյարձակումներուն:

Այս անզամ դեպքերուն վախճանք աղետալի չրլար հայերուն համար եւ ժողովուրդը վերջնական կերպով Ուրֆան լքելով, կ'ապաստանի Սօւրիա եւ Լիբանան: Կը սկսի այլեւս մեր զաղութային կեանքը, որուն պատմութիւնը եւս տրուած է գրքի վերջին մասին մէջ:

համար անօր արժեքը: Եթէ զօւտ գեղարուեստական երկի մը համար այս պարագան հասկնալի է մասամբ, պատմական գործի մը հանդեպ սակայն, արդարանալի պիտի չըլլար նման վերաբերում մը:

Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր Հայորդիները գրին հրատարակութիւնը կը զօւգաղիպի Ապրիլեան եղեռնի եւ Ուրֆայի հերօսամարտի հառասնամեակին:

Գիրքը այս բռւականին հասցնելու մեր ցանկութիւնը իրականացաւ: Ուրեմն այս հատօրը բող ըլլայ պտղունց մը խօսնկ՝ հայ ժողովուրդի միլիոնաւոր զաւակներուն եւ Ուրֆայի հերոսներուն յիշատակին, որոնք արիութեամբ մահր դիմաւորեցին եւ արժանացան նահատակի լուսապսակին:

ԱՐԱՄ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԳԼՈՒԽԱ Ա.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Շ

ՈՒՐՖԱՆ

ՀԱՅՈՅԻ ԴԱՐԵՐԵՆ ՄԻՆՉԵՒ 1895